

ACADEMICIANUL ARTIOM LAZAREV (1914–1999): POLITICĂ, IDEOLOGIE, CONTROVERSE ȘI CARACTER

CZU: 929:94LAZAREV”1914-1919”

DOI: <https://doi.org/10.52673/18570461.25.2-77.14>Academician **Demir DRAGNEV**E-mail: demir.dragnev@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7152-1634>Doctor în istorie, conferențiar universitar **Ion Valer XENOFONTOV**E-mail: ion.xenofontov@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5993-1235>

Institutul de Istorie, USM

ACADEMICIAN ARTIOM LAZAREV (1914–1999): POLITICS, IDEOLOGY, CONTROVERSIES AND CHARACTER

Summary. The article presents the activity of Academician Artiom Lazarev from the administrative, scientific, and political and ideological perspectives. Based on unpublished archival documents, oral history, and memoirs, the article explores both the public and private biography of the statesman (Minister of Education and Minister of Culture, Secretary for Ideological Affairs of the Central Committee of the Communist Party [Bolsheviks] of Moldova) and the historian active in the public sphere of the Moldavian SSR and during the early years of the independence of the Republic of Moldova. In the context in which the policy of promoting national elites loyal to the communist regime for identity purposes was recommended by Moscow to the leadership of the union republics that had a population of the same nationality abroad, A. Lazarev's activity in this respect was not treated as anti-Soviet, but only as exaggerated, having a certain impact upon his career. Furthermore, the article addresses the controversies sparked by the works edited by Artiom Lazarev in the field of historical science.

Keywords: Artiom Lazarev, historian, contemporary history, controversies, politics, ideology, Academy of Sciences of Moldova, Moldavian SSR, Republic of Moldova.

Rezumat. Articolul prezintă activitatea academicianului Artiom Lazarev din perspectivă administrativă, științifică și a luărilor de atitudine în context politic și ideologic. Pe baza surselor inedite de arhivă, a istoriei orale și a memoriisticii, este evocată atât biografia publică, cât și cea privată a omului de stat (ministru al învățământului și ministru al culturii, secretar pentru problemele ideologice al Comitetului Central al Partidului Comunist [bolșevic] al Moldovei) și a istoricului prezent în spațiul public al RSS Moldovenești și în primii ani de independență ai Republicii Moldova. În contextul în care politica de promovare, în scopuri identitare, a elitelor naționale loiale regimului comunist era recomandată de Moscova conducerii republicilor unionale care aveau, peste hotarele lor, populație de aceeași naționalitate, activitatea lui A. Lazarev în această privință nu era tratată ca antisovietică, ci doar ca exagerată, având un anumit impact asupra carierei sale. De asemenea, se abordează controversele generate de lucrările editate de Artiom Lazarev în domeniul științei istorice.

Cuvinte-cheie: Artiom Lazarev, istoric, istorie contemporană, controverse, politică, ideologie, Academia de Științe a Moldovei, RSS Moldovenească, Republica Moldova.

REPERE BIOGRAFICE: DE LA COLHOZNIC LA ACADEMICIAN

Artiom Lazarev (Figurile 1-12) [1] (Lazur – o variantă a prenumelui Lazăr) s-a născut la 30 octombrie 1914, în partea stângă a fluviului Nistru, în orașul Camenca, județul (uezdul) Olgopolsk, gubernia Podolia, Imperiul Rus, într-o familie de țărani moldoveni nevoiași, având două surori și un frate [2, f. 3]. Artiom Lazarev îi povestea unuia dintre autorii studiului de față (D.D.) că înaintașii săi aveau rădăcini ardelenesti,

regiune în care este răspândit numele de familie Lazăr. Vom mai menționa faptul că, în nordul spațiului din stânga Nistrului, sătenii vorbesc un grai arhaic, asemănător celui dintr-o zonă din Transilvania. Referitor la înaintașii săi, Olga Lazarev, fiica lui Artiom Lazarev, ne-a relatat că bunicul său s-a recăsătorit cu o femeie foarte blajină. „Cu cea de-a doua soție bunicul a avut încă șapte copiii. Tata a păscut oițe, avea ca merinde în traistă o bucată de mămăligă și ceva brânză. A tras foamete. Povestea cum din cauza foametei au trecut granița peste Nistru prin Mihailovca (Ucraina), a trăit în

Figura 1. A. Lazarev (rândul doi, al doilea din stânga), profesor de istorie la Tehnicumul Pedagogic Moldovenesc din or. Balta, 18 mai 1937.

Figura 2. La odihnă: A. Lazarev (rândul întâi, al treilea din stânga); I.S. Grosul (rândul întâi, al doilea din dreapta). Sanatoriul Camenca, 17 august 1937.

bordeie. Când s-au întors în colhoz, el avea pe atunci 10 ani, președintele îl tachina permanent pe bunicul: *Artemi, îi un băiat foarte isteți și trebuie să-i oferi carte!* A învățat la Balta, unde a parcurs două clase într-un an” [3].

Localitatea natală a fost încadrată, din 1924, în componența Republicii Autonome Sovietice Socialiste Moldovenești (RASSM). În decembrie 1928, și-a început activitatea în calitate de colhoznic în gospodăria colectivă „Kuibâșev” din satul Mihailovca Nouă, raionul Ocna Roșie, RASSM, muncă în care a fost antrenat până în octombrie 1929. În aceeași localitate, până în ianuarie 1932, a devenit comunard, fiind încadrat și în rândurile tineretului leninist. În anii care au urmat, mediul natal și originea socială „sănătoasă”, îmbinate armonios cu parcursul profesional „venit din rândurile maselor populare” și cu o facultate ancorată în „frontul ideologic”, i-au asigurat un parcurs profesional fulminant în epoca sovietică, constituind eminaamente un produs „de vârf” al acesteia.

Anul 1932 reprezintă un jalon esențial în biografia lui A. Lazarev, marcând începutul activității intelectuale în orașul Tiraspol. Anume în această localitate a frecventat cursurile de instructor de pionieri (ianuarie-octombrie 1932) și pe cele de pregătire pentru admitere la Institutul Pedagogic Moldovenesc „Taras Șevcenko” din Tiraspol (septembrie 1932 – august 1933), apoi pe cele de student la Facultatea de Istorie (septembrie 1933 – august 1936; septembrie – octombrie 1937, 1938), pe care le-a absolvit cu mențiune, obținând specializarea de „învățător de istorie în școlile medii” [2, f. 3]. În anii studenției, s-a fortificat o prietenie profesională și de familie între Artiom Lazarev și Iachim Grosul, viitorul președinte al Academiei de Științe a RSS Moldovenești, ambii studenți eminenți la învățătură în cadrul Institutului Pedagogic și ambii căsătoriți cu studente de la Facultatea de Filologie [4].

De menționat faptul că, pe parcursul unui an de învățământ (septembrie 1936 – august 1937), A. La-

zarev a activat în calitate de profesor de istorie la Tehnicumul (Colegiul) Pedagogic Moldovenesc din orașul Balta, prima capitală a autonomiei moldovenești (1924–1928), apoi a revenit la Tiraspol, unde a desfășurat o activitate de partid, fiind șeful Secției de instrucție politică al organizației studențești orășenești (octombrie – noiembrie 1937), șeful Secției de tineret studios al Comitetului Moldovenesc al Comsomolului (noiembrie 1937 – septembrie 1938). În paralel, a activat și în domeniul pedagogic, fiind lector la Școala Republicană de Instructori de Pioneri (septembrie 1937 – decembrie 1938) și lector la Institutul de Pomicultură „Gr. I. Cotovschi” (septembrie – decembrie 1938).

Sfârșitul anului 1938 a marcat o turnură radicală în itinerarul său profesional, croindu-și o carieră militară. A fost înrolat în cadrul serviciului Armatei Roșii în calitate de locotenent inferior (cadet), apoi comandant de pluton (decembrie 1938 – decembrie 1940), obținând pe parcurs gradele militare de locotenent, căpitan, maior, locotenent-colonel (rezervă). În 1940, în urma anexării Basarabiei de către Uniunea Sovietică, A. Lazarev și-a întrerupt cariera militară, ocupând, până la începutul războiului, postul de inspector superior de istorie și geografie la Secția instructiv-metodică a Comitetului Norodnic al Învățământului al RSSM (redenumit ulterior Ministerul Învățământului al RSSM).

În timpul celui de-Al Doilea Război Mondial, a participat la Bătălia de la Stalingrad (1942–1943), unde s-a distins în calitate de comandant al unei baterii de artilerie [2, ff. 49-50; 5; 6, pp. 89-90]. La sfârșitul anului 1943 – începutul anului 1944, A. Lazarev, cunosător al limbii române, a fost numit instructor politic în Divizia românească „Tudor Vladimirescu”, formată din foști prizonieri. Tot în timpul conflagrației mondiale, a devenit membru al Partidului Comunist (b) al URSS (septembrie 1942).

În anii 1944–1946, a exercitat funcția de șef adjunct al Statului Major al Comisiei de Control a Aliaților de la București. În capitala României a locuit cu soția Ana

Figura 3. A. Lazarev și P. Kudreavțev, ministru adjunct al Justiției al URSS. București, Șoseaua Kisilev, nr. 20, octombrie 1955.

Figura 4. De la dreapta la stânga: A. Lazarev, M. Dalea, ambasadorul României în URSS; Agripina Crăciun, vicepreședinte al Sovietului de Miniștri al RSSM. Chișinău, mai 1957.

și fiica Ludmila la Hotelul „Ambasador”. Acolo l-a cunoscut pe viitorul academician Constantin Popovici. Între cei doi, implicați în activitatea comisiei respective, s-a cimentat o profundă camaraderie. La București, a fost martorul unei scene tulburătoare. Spre deosebire de unii șefi cu funcții înalte, A. Lazarev s-a manifestat drept un om simplu și onest. Despre aceasta ne vorbește și amintirea soției sale. Odată, a decis să meargă cu soția la teatru. „În drum spre teatru, la un colț de stradă se văieta un bătrânel. S-au apropiat și l-au întrebat ce s-a întâmplat, de ce plânge? La care bătrânelul le-a răspuns printre lacrimi că numai ce fusese jefuit de doi soldați ruși. Artiom Lazarev, fără a mai sta pe gânduri, a scotocit prin buzunare și i-a dat bătrânelului toți banii ce-i avea [...]. Artiom Marcovici era foarte indignat și întristat de cele văzute. Idealurile cu care a crescut și care l-au format, pentru care era gata să-și jertfească și viața pe front, nu se potriveau cu realitatea...” [7, p. 237].

După conflagrația mondială, i s-a propus să facă o carieră militară la Moscova, dar a preferat un serviciu civil. În spiritul epocii, țintite ironic de o nouă expresie devenită folclorică – „Dacă vrei să fii ministru, trebuie să fii de peste Nistru” –, A. Lazarev chiar s-a încadrat în acest parametru, devenind ministrul Învățământului (aprilie 1947 – aprilie 1951) și ministrul Culturii al RSS Moldovenești (mai 1953 – martie 1963).

În calitate de ministru al Învățământului, a fost implicat în pregătirea infrastructurii și a bazei tehnico-materiale ale structurilor educaționale, în organizarea unor cursuri de pregătire a cadrelor, pe parcursul unui an, în cadrul instituțiilor de învățământ superior [8, doc. 77, pp. 191-192], precum și în elaborarea noilor manuale de sorginte sovietică [8, doc. 25, pp. 93-95, doc. 105, p. 273].

La 16 martie 1948, a emis un ordin referitor la „starea predării istoriei noroadelor a URSS în institutele învățătoarești din Bălți și Tiraspol” [8, doc. 36,

pp. 183-186]. În document se atrăgea atenția asupra nivelului precar de predare a disciplinelor istorice. S-a dispus eliberarea unor cadre didactice care nu dețineau competențele profesionale necesare predării disciplinelor respective.

În ședința din 19 martie 1948 a Colegiului Ministerului Învățământului, prezidată de A. Lazarev, s-a atenționat asupra stării igienice precare și a lipsei unor condiții elementare de trai în căminele studențești din instituțiile de învățământ superior [9, doc. 38, pp. 192-197]. Din considerente politico-ideologice, A. Lazarev aprecia drept jalon de creare a învățământului public în RSSM anul 1924, anul formării RASSM [10, pp. 115-131; 11; 13, pp. 24-30; 14, pp. 288-294].

Revenit la Chișinău, în perioada dintre funcțiile ministeriale, a ocupat postul de secretar pentru probleme ideologice al Comitetului Central al PC(b)M (aprilie 1951 – mai 1953), poziție deținută la propunerea lui L. I. Brejnev, prim-secretar al CC al PC(b) al Moldovei (1950–1952).

În acei ani, oamenii de creație din Moldova sovietică reveneau tot mai insistent la problema moștenirii literare naționale. La 14 iulie 1951, scriitorul A. Lupan, președintele Uniunii Scriitorilor din Moldova, și scriitorul P. Cruciuc, secretar responsabil, i-au adresat secretarului CC al PC(b) al Moldovei, A. Lazarev, o scrisoare prin care solicita includerea în planul de editare pentru anul 1952 a operelor lui Gr. Ureche, M. Costin, Ion Neculce, D. Cantemir, V. Alecsandri, C. Negruzzi, C. Stamati, I. Sirbu, Ion Creangă [13, p. 80].

A. Lazarev a susținut această adresare, ca și alte acțiuni ale intelectualității menite să promoveze patrimoniul cultural național. Se presupune că înlăturarea sa din aparatul de conducere al republicii a fost generată de sprijinirea, de către acesta, a inaugurării Aleei Clasicilor în Parcul Central din Chișinău (în prezent, Grădina Publică „Ștefan cel Mare și Sfânt”), a implicării în readucerea din România, unde fusese evacuat, și

Figura 5. A. Lazarev la tribună, la o manifestare din scuarul Gării feroviare. Chișinău, 6 septembrie 1958.

Figura 6. A. Lazarev (al doilea din stânga) cu o delegație din România, în fața unei librării cu posterul: „Trăiască prietenia româno-sovietică!”. Chișinău, 6 septembrie 1958.

amplasarea monumentului lui Ștefan cel Mare, a promovării cadrelor naționale în instituțiile de cultură, precum și de turnarea unor filme cu subiect național.

A. Lazarev susținea și cadrele naționale cu studii superioare din perioada interbelică. De o asemenea susținere a beneficiat și un membru al familiei mele (D.D.) – tanti Maria Bulat, fostă profesoară de liceu în Chișinăul interbelic [14, pp. 809-813]. La sfârșitul anului de studii 1951–1952, ea, lector la Institutul Învățătoresc din orașul Soroca, a fost concediată sub pretextul că are diplomă „burgheză” emisă de Universitatea Mihăileană din Iași în 1928. Prietenii profesori i-au sugerat că ar putea fi susținută doar de A. Lazarev, proaspăt desemnat ministru al Culturii. Și, într-adevăr, el a primit-o binevoitor, zicându-i: „Moldova are nevoie de asemenea cadre calificate”, și a ajutat-o să obțină o nouă diplomă a Universității din Iași, echivalentă cu cea sovietică, fiind numită în calitate de învățătoare de geografie la o școală medie muzicală din orașul Chișinău.

Asemenea activități desfășurate de A. Lazarev provocau reticență multor membri birocrați ai organelor supreme. În acest sens, L. Cemortan nota: „Îmi amintesc cum într-o bună zi (să fi fost pe la începutul lui 1963?), după o ședință a biroului CC, el veni la minister foarte abătut și parcă sleit de puteri. Fiind în doi, Lazarev, la un moment dat îmi spune: – *Trebuie să-mi dau demisia. – De ce, Artiom Marcovici?* îl întreb eu, contrariat. – *Înțelegi, zise el, ei mă urăsc, dar nu-mi pot găsi vreo pricină ca să se agațe de mine. Și atunci ei lovesc în minister, în domeniul culturii. Nu observi? Propunerile noastre privind dezvoltarea instituțiilor de artă și cultură sunt mereu blocate, iar alocațiile bugetare extrem de restrânse. Or, eu nu pot admite că din cauza mea să sufere cultura poporului meu*” [7, p. 213].

Olga Lazarev, fiica lui Artiom Lazarev, consideră că tatăl ei a fost demis din funcția de ministru din cauza că a susținut realizarea filmului artistic în culori *Omul merge după soare* [3], lansat în 1961, în regia lui Mihail

Kalik, lucrare cinematografică apreciată de autorități ca fiind una de esență naționalistă.

Atitudinea lui I. Bodiul și al acoliților săi față de A. Lazarev era în contradicție cu politica CC al PC al URSS de a crea, în republicile unionale, elite naționale care, fiind înaintate în posturi de conducere, urmau să promoveze identitatea statală a republicilor respective în raport cu statele vecine care aveau identitate și limbă similară (în cazul RSS Moldovenești – în raport cu România). Astfel, circa cinci ani, A. Lazarev nu a ocupat funcții publice: din mai 1963 și până în august 1968, a fost șef al Secției de istorie a perioadei sovietice la Institutul de Istorie al Academiei de Științe a RSS Moldovenești. Grație caracterului său comunicativ și sincerității, s-a bucurat de o autoritate absolută în cadrul instituției de cercetare și al forului științific suprem din Moldova sovietică.

Persoană modestă, el n-a solicitat susținerea prietenului său, L.I. Brejnev, secretar general al CC al PC al URSS. Numai atunci când L.I. Brejnev a aflat că A. Lazarev refuză o funcție publică, acesta a fost numit rector al Universității de Stat „V.I. Lenin” din Chișinău (august 1968 – 4 martie 1974), fiind primul rector, cadru național al singurei universități din RSSM și fondator al Catedrei de istorie a Moldovei.

Contextul desemnării lui Lazarev în fruntea universității din Chișinău, imediat după vizita lui L.I. Brejnev, a servit drept bază pentru răspândirea unor versiuni captivante despre modul în care s-a produs acest eveniment. Astfel, soții istorici Afanasie și Lucheria Repida relatează că I. Bodiul nu-l agreea pe A. Lazarev. Aveau opinii diferite în privința promovării culturii și a cadrelor naționale, Bodiul fiind un șovin acerb, din cauza căruia au suferit mai mulți intelectuali cu viziuni naționale.

Toți știau că Brejnev îl cunoștea și îl aprecia pe A. Lazarev, motiv pentru care acesta era inclus în lista „veteranilor Marelui Război pentru Apărarea Patriei”, precum și a „veteranilor Muncii”, care urmau să-l

Figura 7. A. Lazarev, rector al Universității de Stat din Chișinău, în cabinet, mai 1969.

întâmpine cu fast la sosirea acestuia, în anul 1968, la Chișinău. Erau diverse categorii de participanți la ceremonialul sosirii lui Brejnev, unii fiind îmbrăcați în port popular.

Brejnev a ieșit din avion și a fost întâmpinat cu pâine și sare de Bodiul, prim-secretar al CC al PCM. Ușa de la mașină urma să fie închisă ca alaiul să pornească, Brejnev flutura mulțimii din mână când l-a zărit pe A. Lazarev stând mai în spate. S-a apropiat de el, s-au salutat și s-au îmbrățișat. Brejnev a zburat peste două zile la Moscova, iar în a treia zi Lazarev a devenit rectorul universității [15]. Există și o altă versiune a acelei întrevăderi memorabile, expusă de Olga Lazarev: „Brejnev când a ieșit din avion a întrebat: –*Unde-i Artiom Marcovici?* Bodiul a transmis de urgență o mașină după tata, s-a speriat. Brejnev l-a chemat pe tata la Moscova, dar el nu a plecat” [3].

În calitate de rector, A. Lazarev a asigurat o bună organizare a procesului educațional și a activității obștești [8, doc. 199, p. 512; doc. 203, pp. 517-518; doc. 219, p. 535; 16, pp. 161-182]. O importantă acțiune a rectorului A. Lazarev a fost implementarea dispoziției Ministerului Învățământului al URSS de a extinde relațiile de colaborare cu universitățile din „lagărul socialist”, prin semnarea directă a unor acorduri. Astfel, documentul de colaborare cu Universitatea „Paisie de Hilindar” din Plovdiv a fost semnat fără niciun impediment. Alta era situația în ceea ce privește semnarea unui acord cu Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași. Relațiile tensionate, numite „speciale”, dintre conducerea Uniunii Sovietice și România și-au lăsat o amprentă nefastă în această privință.

Încercările de a stabili relații de colaborare cu Universitatea din Iași intraseră, spre anul 1972, într-un impas total: adresările lui A. Lazarev către rectorul ieșean, matematicianul Ion Creangă (1955–1972), erau ignorate. A. Lazarev conchidea că nu mai e nicio perspectivă de a încheia un acord de colaborare [8, doc. 86, p. 225]. Situația s-a schimbat brusc odată cu alegerea noului rector al universității ieșene, econo-

Figura 8. A. Lazarev, membru corespondent al Academiei de Științe a RSS Moldovenești, 1970.

mistul Mihai Tudosia (1972–1981). La 2 august 1972, A. Lazarev îl felicită personal și își exprimă dorința de a se întâlni și de a stabili relații de colaborare între cele două universități. Rectorul de la Iași răspunde pozitiv solicitării și, la 8 iunie 1973, rectorii ambelor universități semnează la Iași o înțelegere de cooperare pentru anii 1973–1974. Documentul prevedea că cele două instituții vor trimite anual câte două cadre didactice, pe o perioadă de o lună, pentru schimb de experiență, conferințe și documente. Era vizat un schimb de publicații didactico-științifice [8, doc. 208, pp. 522-523].

La 24 septembrie 1973, rectorul din Chișinău își anunța omologul de la Iași că „în viitorul apropiat vom avea fericitul prilej să-i primim la Chișinău pe onorabili noștri prieteni ieșeni și, împreună, vom duce la bun sfârșit încheierea prieteniei frățești dintre universitățile noastre, a cărei temelie a fost pusă la Iași, la data de 8 iunie 1973” [8, doc. 210, pp. 524-525]. Ca urmare a acestei cooperări, la 10 decembrie 1973, rectorul Universității de Stat din Chișinău a invitat să participe la conferința științifică de la Chișinău doi-trei studenți de la universitatea ieșeană, pentru perioada 4-11 martie 1974 [8, doc. 215, pp. 531-532].

Relațiile politice tensionate din perioada respectivă continuau să-și lase amprenta negativă asupra desfășurării procesului de colaborare dintre universități. Acestea își coordonau activitățile doar în domeniile științifice exacte și biologie, fiind evitate științele socio-umaniste, inclusiv istoria. Rectorul A. Lazarev, pentru a nu fi suspectat de relații prietenești cu administrația universității ieșene, a inclus în raportul despre călătoria sa la Iași și unele informații menite să confirme că relațiile politice reci se manifestau și în acest domeniu. De exemplu, el menționa: „S-a făcut tot posibilul pentru a izola delegația noastră de colectiv universității” [8, p. 227].

În schimb, în politica de cadre din interiorul universității pe care o conducea, A. Lazarev se simțea mai puțin constrâns, ceea ce s-a manifestat prin selectarea cadrelor naționale. S-a străduit să contribuie la afirma-

rea unei intelectualități naționale de înaltă calificare. Astfel, în cadrul universității, „pe unii i-a făcut șefi de catedră, decani aduși de la Academie [...], a construit cămine, a pus universitatea pe picioare, ulterior a pus problema asigurării profesorilor cu apartamente, era un așa-zis naționalist local.” [17, p. 171]. „A fost un rector excelent. Pot constata acest lucru pe baza exemplului Facultății de Limbi Străine. A dotat auditoriile cu sistem de izolare fonică de ultimă generație, a invitat din Novosibirsk lingvistul de renume internațională V. Plotkin, ceea ce a generat o îmbunătățire substanțială a nivelului de la facultate, a creat doctoratul etc.” [4]. Astfel, A. Lazarev își exercita misiunea ce i s-a încredințat de a crea o elită națională sovietică, care să promoveze identitatea „moldovenească”. Colegul și prietenul său din anii studenției, academicianul I. Grosul, într-un articol omagial consacrat aniversării a 60 de ani de la nașterea lui A. Lazarev, a estimat traiectoria parcursă de acesta până la treapta de rector drept „un itinerar mare” [18].

La 4 martie 1974, A. Lazarev a fost eliberat din funcția de rector al Universității de Stat din Chișinău, deoarece fusese ales în calitate de membru al Prezidiului Academiei de Științe a RSS Moldovenești și de secretar-coordonator al Secției de Științe Sociale [19, f. 5] (4 martie 1974–1977), înlocuindu-l pe academicianul Iosif Varticean, numit redactor-șef al Enciclopediei Sovietice Moldovenești. În anii 1976–1977, A. Lazarev a ocupat și funcția de vicepreședinte al Academiei de Științe a RSS Moldovenești [6, p. 89]. Istoricul Vladimir Potlog afirma că A. Lazarev a fost eliberat din funcția de rector din cauza politicii de cadre: „Pe timpul lui, în funcții la universitate erau foarte mulți rusofoni, ruși veritabili, care erau șefi de catedre. Aceștia, când au văzut că A. Lazarev aduce cadre naționale de la Academie, s-au alarmat și rapid au anunțat la Moscova. Astfel, la scurt timp, A. Lazarev a fost destituit din funcție, motivele fiind legate de exces în promovarea cadrelor naționale și a fost trimis la Academie” [17, pp. 171-172].

Protejarea studenților cu viziuni naționale de către rectorul A. Lazarev este menționată și de academicianul Valeriu Pasat: „Atunci când el a fost rectorul Universității de Stat din Chișinău, am văzut documente cu studenți care aveau rude în România și vorbeau despre faptul că este aceeași limbă, același popor, ceea ce crea incomodități organelor de securitate. Serviciile speciale îl anunțau pe rector că sunt studenți naționaliști și trebuie exmatriculați. Informații secretizate de acest gen se prezintau doar primei persoane din administrație – rectorului sau ministrului, adică era una strict confidențială. Am văzut documentele ofițerilor de la serviciile speciale, care veneau la rector și raportau ulterior șefilor lor că rectorul încearcă să trișeze. Chema

studentul cu pricina ce trebuia destituit *din cauza națională*, în baza unui articol special. Or acest fapt îi putea îngreuna perspectiva de a reveni la studii. Rectorul însă îi sfătuia pe acei studenți să scrie cerere și să plece în concediul academic, din motive de sănătate, pentru un an. Apoi, la expirarea termenului, aceștia erau reînmatriculați. Cei de la serviciile speciale erau indignați de faptul că nu-i exmatriculau pe acei studenți. Prin urmare, a salvat carierile și viețile multor oameni. Evident, ca orice om, a avut și el erori însă faptul că a salvat destine umane, ne vorbește despre ceva!” [15].

Cercetătorul Leonid Cemortan avea să precizeze că „era, de fapt, o nouă retrogradare și motivația la care recurgea I. Bodiul nu era decât o încercare de a îndulci oarecum pilula amară a demiterii lui A. Lazarev din funcția de rector al Universității și îndepărtării sale de tumultul vieții social-culturale” [7, p. 208].

Ruperea administrativă de Universitate s-a realizat prin Ordinul nr. 332/13 din 2 iulie 1974 al ministrului Învățământului Superior și Mediu de Specialitate din URSS, prin care fostul rector a fost înlocuit cu doctorul habilitat în biologie Boris Melnic [20, f. 9].

În anul 1967, A. Lazarev a susținut teza de candidat în științe istorice (doctor), iar în 1976 a devenit doctor (habilitat) în științe istorice. În baza lucrărilor publicate, în același an i s-a conferit titlul științifico-didactic de profesor (1977). În epocă, era apreciat drept „istoric comunist” [21, pp. 146-148]. Pentru obținerea titlului științific de membru corespondent al Academiei de Științe a RSSM (1970) [22, f. 1], a fost recomandat de Universitatea de Stat din Chișinău, iar pentru cel de membru titular (1976), de mai multe instituții, precum și de specialiști din afara RSS Moldovenești – Universitatea de Stat din Chișinău, Institutul Politehnic „Serghei Lazo” din Chișinău, Institutul de Stat de Medicină din Chișinău¹, Institutul Pedagogic de Stat „T. G. Șevcenko” din Tiraspol, Institutul de Istorie al Partidului, sub egida CC al PC al URSS, cât și de Institutul de Istorie al forului științific suprem al RSSM.

La fel, pentru titlul de academician, A. Lazarev a fost susținut de un grup de istorici moscoviți (academicienii I.I. Minț, L.V. Cerepnin, doctorul habilitat L.G. Beskovnii).

ACTIVITATEA ȘTIINȚIFICĂ ȘI ȘTIINȚIFICO-DIDACTICĂ

Artiom Lazarev și-a dedicat cea mai mare parte a activității sale exercitării funcțiilor politico-organiza-

¹ Atitudinea specială față de Institutul de Stat de Medicină din Chișinău a dus la faptul că Artiom Lazarev a redactat, împreună cu Nicolae Testemițanu, o carte de istorie dedicată acestei instituții de învățământ superior [23].

Figura 9. A. Lazarev, rectorul Universității de Stat „V.I. Lenin” din Chișinău și I. Grosul, președintele Academiei de Științe a RSS Moldovenești, iunie 1971.

Figura 10. A. Lazarev (la mijloc) alături de protectorul său L.I. Brejnev (al doilea din stânga), secretarul general al CC a PCUS. Chișinău, 10 octombrie 1974.

torice în înalte instituții de stat și de partid din RSSM. Abia la vârsta de 49 de ani și la 25 de ani după absolvirea Facultății de Istorie a Institutului Pedagogic din Tiraspol, a început să se ocupe sistematic de cercetarea științifică, abordând unele probleme de istorie contemporană prin prisma concepțiilor aprobate de organele supreme, ca viziune oficială a istoriografiei sovietice.

Până în 1963, A. Lazarev s-a implicat în activități legate de istorie prin reprezentarea organelor conducerii supreme în elaborarea unui curs (sinteză) de „Istoria Moldovei”, menit să promoveze punctul de vedere al istoriografiei sovietice asupra istoriei noastre naționale. Componentele principale ale concepției respective au fost formulate încă în RASSM, cea de bază fiind: prezența unui „popor moldovenesc” și a unei „limbi moldovenești” distincte de poporul român și limba română. Anume acest postulat a fost însușit de A. Lazarev în anii studenției sale și s-a transformat într-o convingere permanentă, în concordanță cu principiile ideologice ale regimului comunist, în activitatea sa de demnitar de partid și de stat.

În calitate de vicepreședinte al Comisiei CC al PC(b)M pentru elaborarea cursului respectiv de istorie a Moldovei, A. Lazarev informa, la 7 decembrie 1949, autoritățile că a elaborat capitolul despre „eliberarea Basarabiei și formarea RSS Moldovenești” [24, f. 100]. La 3 ianuarie 1950, împreună cu N. Mohov, D. Șemeacov, N. Berezneacov, E. Russev și V. Senchevici, a fost delegat la Institutul de Istorie al Academiei de Științe a URSS pentru a discuta prima parte a macheții „Curs de istorie a Moldovei” [25, f. 11]. Prin Decizia Biroului CC al PC(b)M din 8 mai 1951, A. Lazarev a fost desemnat președinte al Comisiei CC al PC(b)M pentru elaborarea manualului de istorie a Moldovei, înlocuindu-l pe C. Cernenco [26, f. 41].

La 13 ianuarie 1954, A. Lazarev, în calitate de președinte al Comisiei CC al PCM pentru elaborarea *Istoriei Moldovei*, a adresat o scrisoare pe numele lui M. V. Scurtul, secretar al CC al PCM, cu solicitarea de a

delega autorii volumului II al *Istoriei Moldovei* la Kiev și Moscova pentru a participa la examinarea machetei lucrării [27, f. 1]. Prin decizia din 12 octombrie 1951 a Prezidiului AȘ a URSS, A. Lazarev a fost inclus în componența nominală a Sovietului (Prezidiului) Filialei Moldovenești a Academiei de Științe a URSS [28, f. 160]. La 27 august 1955, a fost propus de Sovietul de Miniștri al RSS Moldovenești în componența nominală a Sovietului de Coordonare a activității științifice în RSSM [29, ff. 7-8; 30, ff. 99-100].

Eliberat din funcții publice, începând cu anul 1963, A. Lazarev și-a edificat o carieră de cercetare științifică în organizații științifice și științifico-didactice. În această calitate, A. Lazarev a studiat, în profilul solicitărilor de partid, dar și din perspectiva unui om al epocii totalitare, problema constituirii așa-numitei entități moldovenești, istoria dezvoltării economice, politice și culturale a RSS Moldovenești.

Moldovenist convins până în ultimii ani de viață [31], din lucrările sale științifice și cele de popularizare a științei se disting monografiile *Vossoedinenie moldavskogo naroda v edinoe sovetskoe gosudarstvo* (Reunirea poporului moldovenesc într-un stat sovietic unic) (1965) – lucrare care a constituit și subiectul tezei de candidat (doctor) în științe istorice – și *Moldavskaya sovetskaya gosudarstvennost' i bessarabskiy vopros* (Statalitatea sovietică moldovenească și chestiunea basarabeană) (1974), care a avut un impact major în mediul științific.

Ultima lucrare, apărută în contextul răcirii relațiilor româno-sovietice, supunea criticii viziunile istoricilor români contemporani privind unitatea etnică a moldovenilor cu întregul neam românesc. În epocă, a fost considerată „prima lucrare istoriografică din Moldova sovietică care a rezolvat probleme cardinale ale statalității sovietice moldovenești, din perspectiva poziției marxist-leniniste” [32, f. 29]. Conținutul lucrării a fost recenzat de instituții științifice ideologizate de la Moscova. Am fost martor (D.D.) cum manuscrisul

lucrării a fost transmis (prin intermediul istoricului Vladislav Grosul) pentru a fi aprobat de către Institutul Superior de Partid de pe lângă CC al PC al URSS. Pe de altă parte, lucrarea a fost aspru criticată de istoricii români. Într-o amplă recenzie elaborată de academici-anul Const. C. Giurescu și apărută în 1976 la Milano, Italia, în limbile franceză, italiană și engleză, sub pseudonimul Petre Moldovan, scrierea era considerată drept nefondată științific, reprezentând o concepție ideologizată antiromânească [33, p. 108].

În calitate de coautor și membru al colegiului de redacție, a participat la elaborarea celui de-al doilea volum al lucrării *Istoria Moldovei* (1968). De asemenea, a participat la scrierea monografiei colective *Formirovanie moldavskoy burzhuaznoy natsii* (redactor-șef și unul dintre autori), precum și la o serie de culegeri de documente despre istoria și cultura „poporului moldovenesc” din RSSM (redactor-șef).

În spiritul epocii, a abordat subiecte precum schimbările socialiste în economia Moldovei, „formarea națiunii socialiste moldovenești”, „revoluția culturală în republică”, „consecințele lichidării ocupației românești pe teritoriul eliberat”, „reunirea cu patria sovietică”. De asemenea, s-a implicat activ în „lupta cu falsificatorii istoriei Moldovei”. Era adeptul concepției potrivit căreia România a pregătit „anexarea Basarabiei” înainte de lovitură de stat bolșevică din toamna anului 1917, sugerând astfel că statul sovietic avea dreptul istoric asupra Basarabiei, „ocupată de trupele militare românești”. În lucrările sale a încercat, în premieră, să argumenteze conexiunea dintre cele două părți ale republicii (ale malului drept și stâng ale Nistrului) și necesitatea „unificării” lor în dezvoltarea economică, socială și culturală. De asemenea, din perspectiva ideologică a unicului partid din URSS, a abordat subiectul „consolidării poporului moldovenesc și națiunii socialiste”.

Viziunile promovate de A. Lazarev aveau la bază cunoștințele obținute în anii de studii, mediul propagandistic în care a activat în calitate de om de stat, lipsa pregătirii științifice pentru a studia alte epoci, precum și lipsa timpului necesar pentru această formare profesională. Situația era diferită în cazul lucrărilor care se refereau la probleme politice actuale, iar A. Lazarev nu putea fi învinuit de poziții antipartinice. Aceasta i-a permis să arate caracterul său de om onest, manifestat prin susținerea istoricilor care elaborau studii bazate pe material documentar. Astfel, în prima jumătate a anilor 1970, el a susținut rezultatele cercetării realizate de arheologul Ion Hâncu, care demonstra prezența, în secolele X–XII, în spațiul carpato-nistean, a unor așezări ale populației românești, alături de cele ale slavilor și migratorilor. Această

viziune era în contradicție cu abordarea istoriografiei sovietice, care afirma prezența pe acest teritoriu doar a slavilor și migratorilor. Prin urmare, și în acest caz apărea o problemă politică. Iată de ce, după anul 1977, atunci când A. Lazarev a plecat de la Academia de Științe a RSSM, adepții „slavismului” au creat o comisie, care includea și istorici de la Moscova, și care a propus înlăturarea lui I. Hâncu din activitatea desfășurată în domeniul arheologiei.

Personal (D.D.) am purtat discuții cu A. Lazarev pe unele probleme controversate de istorie. Niciodată însă nu s-a supărat atunci când îl contraziceam. Promovând concepția oficială asupra istoriei naționale, A. Lazarev observa prezența unor momente istorice, foarte clare, însă evitate de regimul sovietic și pe care nici el nu le putea aborda în condițiile respective. Anume asupra acestor momente a atras atenția A. Lazarev în anii 1988–1989, în perioada transparenței gorbacioviste. În această privință, era susținut de cadrele naționale pe care, ca și în cadrul Universității, le-a promovat la Academia de Științe a RSSM. În articolele consacrate „petelor albe” ale istoriei, A. Lazarev expunea urmările negative ale anexării Basarabiei la Imperiul Rus în anul 1812, ale politicii țariste de rusificare a Basarabiei, evidenția importanța formării Republicii Democratice Moldovenești în 1917. A publicat un studiu în care afirma că sovieticii i-au tăiat Basarabiei capul (*Bucovina*) și picioarele (*sudul*) [34, pp. 80-83]. În acest sens, s-a documentat *de visu* (la fața locului): „a mers în sudul Basarabiei, mai ales la Ismail, Reni, și a văzut satele moldovenești din Ucraina deplorabile [...], era foarte revoltat [...]; a fost formată chiar un fel de comisie [...] să meargă în Ucraina, să discute cu ucrainenii privind sudul Basarabiei [...]” [17, p. 171].

După declararea independenței Republicii Moldova (1991), A. Lazarev, autor a circa 200 de publicații [35], a continuat să promoveze și ideile sale mai vechi (în care credea sincer) referitoare la dezvoltarea istorică separată a moldovenilor de cea a românilor, suscitând astfel critici din partea mediului intelectual, care l-a tratat drept o personalitate controversată, dar stimată și recunoscută pentru lucrurile bune făcute sub regimul comunist.

„NU POT, ȘI NICI NU DORESC SĂ ACTIVEZ LA ACADEMIE”

La 13 iunie 1977, Artiom Lazarev a redactat o cerere adresată Prezidiului Academiei de Științe a RSSM, în care nota: „În situația creată eu nu pot și nici nu doresc să continui să activez la Academie, de aceea îmi depun demisia din funcția de vicepreședinte, academician-secretar al Secției de Științe Sociale, președin-

tele Secției Consiliului Redacțional, și de redactor-șef al revistei *Buletinul Academiei de Științe a RSSM* (Secția științe sociale).” [2, f. 80].

În urma prezentării acestor demisii, A. Lazarev solicita concediu pe linie sindicală pentru anul 1977, specificând că dispune de o foaie de odihnă la sanatoriu. După finalizarea concediului, urma să fie considerat eliberat din toate funcțiile de la Academie. În cazul în care nu se soluționa pozitiv problema demisiei, trebuia ca după finalizarea acestei solicitări, adică până la 27 iunie același an, să se considere eliberat din funcțiile de la Academie. Spre final, solicita Secției cadre să-i pregătească documentele pentru pensionare [2, f. 80].

Cererea i-a fost aprobată de conducerea Academiei la 23 iunie 1977, care, printr-o scrisoare din 19 august 1977 adresată lui Gr. Eremei, vicepreședintele Sovietului de Miniștri al RSS Moldovenești, solicita acordarea unei pensii personale de importanță unională pentru academicianul A. Lazarev. Cauza retragerii sale era determinată de noile schimbări survenite la Academia de Științe. După decesul lui Iachim Grosul (28 septembrie 1976), Ivan I. Bodiul, prim-secretar al PCM (1961–1980), tindea să-l promoveze în conducerea Academiei pe protejatul și cumnatul său, Aleksandr Jucenko, originar din Essentuki, Rusia [35, pp. 412–418]. Aceasta, în condițiile în care „grupul moldovenesc” condus de Iachim Grosul avea în vizor câțiva candidați, inclusiv academicienii S. Rădăuțanu, A. Lazarev, A. Cebotari, V. Moscalenco, S. Moscalenco, M. Bologa [3].

La ședința de alegere a noului candidat la funcția de președinte al Academiei – A. Jucenko –, A. Lazarev a luat atitudine publică, menționând că este rușinos ca cel mai înalt for științific din republică să fie condus de o persoană născută și formată în afara republicii și necunoscătoare a limbii băștinașilor. Însăși A. Lazarev a susținut candidatura academicianului Sergiu Rădăuțanu. În acest sens, istoricul Valeriu Pasat menționează: „A. Lazarev când a aflat că se insistă pe candidatura lui Jucenko și știind că el chiar de va vota împotriva nimic nu se va soluționa, oricum va fi votată a ieșit la tribună și a votat deschis împotriva. Am văzut video filmat aici la Chișinău, apoi acest video a fost transmis la Moscova. La adunarea Academiei, A. Lazarev a citit scrisoarea pe adresa CC al PC al URSS, la Moscova. Se spunea că conducătorii CC al PCM fac presiune asupra academicienilor ca să-l voteze pe Jucenko. Însă acesta nu are experiență, nu are nimic cu băștinașii, de aceea nu poate fi președintele Academiei de Științe. A finalizat scrisoarea cu o întrebare: *cum poate un om să conducă Academia de Științe a RSSM dacă el nu cunoaște limba noastră și nu respectă cultura noastră?*” [14].

ȘOCUL COGNITIV

Accesul limitat la sursele de informație, inclusiv pentru cei din conducere, constituie una dintre componentele statelor totalitare. În URSS, informația de importanță majoră era secretizată, fiind disponibilă unui număr limitat de persoane. Academicianul V. Pasat afirmă că A. Lazarev, deși era membru al executivului de la Chișinău, nu a avut acces deplin la informațiile referitoare la deportările organizate în Moldova sovietică. Iată de ce, susține V. Pasat, cunoașterea realităților istorice, aflate în opoziție cu cele propagandistice, a suscitată o stare de șoc pentru martorul evenimentelor tragice: „Am întocmit o culegere de documente despre etapele deportării care au avut loc în RSS Moldovenească. Lucrarea a fost aprobată de Consiliul științific al Institutului de Istorie al Academiei de Științe a Federației Ruse. M-a bucurat mult această ofertă. Rusia atunci a criticat deportările, represiile staliniste. A fost luată decizia de a fi publicată la Editura *Terra* din Moscova, una dintre cele mai renumite pe atunci [37]. Eram ambasadorul Republicii Moldova în Federația Rusă. Câteva exemplare au fost transmise în Moldova, unele ajungând la Academia de Științe a Moldovei. Un exemplar cu autograf i l-am oferit lui A. Lazarev. Peste câteva zile el m-a sunat la Moscova. Credeam că are nevoie de ceva. M-a rugat să-l vizitez la domiciliu, atunci când voi ajunge la Chișinău. Eram onorat că însăși academicianul A. Lazarev m-a sunat. L-am vizitat [...]. Știam cine a fost el în timpul războiului, după război. Când am discutat cu el, am sesizat un om derutat. Era în șoc în urma lecturării acelei cărți. Deși a fost ministru în perioada deportărilor, el nu a cunoscut că va fi organizată deportarea, nu cunoștea toate documentele secrete. Mai mult ca atât, nici prim-secretarul CC al PC (b) al M nu știa² [38]. Cunoștea doar secretarul doi care era trimis aici de la Moscova, acesta conducea KGB, Ministerul de Interne, era responsabil pe problemele cadrelor. Este interesant că structurile speciale nu întotdeauna raportau toată informația prim-secretarului, acces la informație mai mare avea secretarul doi, adică omul Moscovei. Li s-a inoculat în minte că chiaburii (numiți „culaci”) sunt dușmanii puterii sovietice și necesită a fi deportați. La timpul său, A. Lazarev a crezut în aceasta. Funcționa ideologia foarte efectiv. Însă atunci când el a luat cunoștință cu culegerea de documente, a văzut că aceste documente sunt din arhiva Serviciul ui Federal de Securitate (FSB), din arhiva președintelui Federației Ruse, documente cu nivel înalt de secreti-

² Prim-secretar al Comitetului Central al Partidului Comunist (bolșevic) al Moldovei a fost Nicolae Coval (18 iulie 1946 – 6 iulie 1950).

zare. După lecturare el era într-un șoc total. Era foarte interesat de documentele lecturate, punea întrebări, a făcut adnotări. Nu doar a parcurs cartea, dar a recitit-o de câteva ori. La sfârșit mi-a zis următoarele cuvinte: *domnule Pasat, nici nu vă imaginați ce ați făcut publicând această carte, ați reflectat adevărata istorie ce s-a întâmplat atunci. Aceste documente reflectă realitatea, dacă așa a fost, atunci noi cei care atunci am condus diferite ministere, toți trebuie să fim judecați. Noi toți am fost mințiți, iar noi am crezut în aceasta.* Pentru mine așa oameni ca academicianul A. Lazarev sunt foarte valoroși, el gândea, analiza, medita unde sunt erorile, unde erau imperfecțiunile, crimele care au fost făcute. Astfel de persoane le consider cu mult mai valoroase decât acelea care cunosc totul, totul realizează corect, așa nu există în viață, oricine poate greși, însă trebuie măcar nouă să ne recunoaștem că în ceva greșim. M-a emoționat acea întâlnire și după aceea am început să studiez în mod serios biografia lui.” [15].

DEPUTAT CU ATITUDINE

Artiom Lazarev a avut o bogată activitate și în legislativul de la Chișinău. A fost deputat (1947–1963; 1971–1979) și președinte (1971–1975) al Sovietului Suprem al RSSM. A fost mandatat în calitate de membru al legislativului Republicii Moldova pentru anii 1994–1998, din partea Blocului Partidului Socialist din Moldova și al Mișcării pentru Egalitate și Drepturi „Unitate-Edinstvo”.

În Parlamentul Republicii Moldova (1994), a condamnat separatismul transnistrean și a protestat împotriva acordării statutului de autonomie administrativă unității teritoriale Gagauz Yeri³ (propunere promovată de partidul din care făcea parte). A depus în mod deschis mandatul de deputat și a părăsit legislativul. „A ieșit la tribună și a zis că este o eroare. Nu trebuie de creat o autonomie administrativă găgăuzilor, deoarece poate fi creat un precedent și pentru alte etnii. Trebuie de creat condiții ca ei să învețe atât limba noastră, să ne cunoască cultura noastră, precum să învețe în școală și limba lor literară și patrimoniul lor cultural. În semn de protest a depus mandatul de deputat pe masă și a plecat din Parlament. Acest fapt ne vorbește despre un om cu verticalitate.” [15].

Din cauza poziției sale luate în legislativul de la Chișinău, a fost intimidat. Astfel, la domiciliu primea apeluri telefonice cu mesaje amenințătoare. I se aruncau în cutia poștală bilețele cu conținut indecent. „Odată i-a zis mamei: *Anișoara, am fost pus la zid ca*

³ La 23 decembrie 1994, Parlamentul Republicii Moldova a adoptat Legea privind statutul juridic special al Găgăuziei (Gagauz-Yeri).

un urs în bârlog. Chiar partidul meu m-a trădat. Au urmat trei infarcte. A suferit mult.” [3].

După ce a decedat, mormântul său a fost profanat. Monumentul temporar a fost scos, iar toate coroanele arse. Fiica sa, Olga Lazarev, își amintește: „Am stat două nopți de veghe la cimitir. Am angajat specialiști care au făcut un gard de metal” [3]. Totuși, majoritatea celor care l-au cunoscut îndeaproape i-au păstrat vie amintirea, adesea aducându-i flori la mormânt.

DELEGAȚII ȘI CROAZIERE ÎN AFARA UNIUNII SOVIETICE

Funcția militară din timpul celui de-Al Doilea Război Mondial și cele de nomenclaturist, cu toate avantajele indispensabile, dar și pasiunea de a cunoaște noi spații, i-au oferit lui Artiom Lazarev oportunitatea de a ieși în afara Uniunii Sovietice: în România (în calitate de participant la operațiunile militare din primăvara – vara anului 1944, apoi ca șef adjunct al Statului Major al Comisiei de Control al Alianților de la București, 1944–1946 și în componența unor delegații sovietice, 1955, 1957, 1972; în Cehoslovacia (în scop de recreere, 1956, 1960, 1962); în Elveția (ca șef al delegației sovietice); în Bulgaria (șef al delegației din RSSM).

A fost în croazieră pe Marea Mediterană (1965), în jurul continentului european (1967); a vizitat țări din America Latină. „Îmi amintesc că ne-a adus cadouri din Peru, din Lima. Eram școlăriță” [2]. În 1968, în componența delegației sovietice, a vizitat Franța. În 1974, Academia de Științe a RSS Moldovenești l-a recomandat pentru vizite în Republica Democrată Germană și Polonia, iar peste un an l-a propus pentru participarea la cel de-al XIV-lea Congres Internațional al Istoricilor organizat în SUA, precum și pentru o vizită în Republica Peru.

Chiar și în 1981, pensionarul A. Lazarev a fost recomandat pentru o vizită turistică în Japonia. Într-o caracteristică emisă de Academia de Științe a RSSM se specifica faptul că A. Lazarev a îndeplinit cu succes misiunile încredințate peste hotare de către statul sovietic [2, f. 34, 36].

PROFIL DE PERSONALITATE: APRIECIERI GENERALE

În anii regimului comunist, Artiom Lazarev a fost apreciat drept un excelent conducător, punând accentul pe menținerea disciplinei de muncă, „manifestând, totodată, principii partinice în problemele curente” [2, f. 29]. Ulterior, a fost apreciat ca „un moldovean sadea” (Vladimir Potlog) [17, p. 171], o „personalitate neordinară, elogiata de unii și reprobata de alții. În sferile partidului el a fost învinuit de naționalism și mereu

Figura 11. A. Lazarev la Universitatea din Tartu, Estonia, 28 august 1976.

suspectat că tinde să pună interesele îngust naționale mai presus de principiile internaționalismului socialist. Pe de altă parte, unii intelectuali basarabeni îl considerau un înflăcărat adept al partinității sociologizante în artă și cultură, susținător activ al influenței rusești asupra culturii noastre naționale și un aprig partizan al alfabetului chirilic în limba română din Republica Sovietică Moldovenească, la care se adaugă și faptul că lui, ca transnistrean, îi venea cam greu să vorbească o limbă literară corectă” (Leonid Cemortan) [7, p. 206].

Deoarece politica de promovare în scopuri identitare a elitelor naționale loiale regimului comunist era recomandată de conducerea supremă de la Moscova conducerii republicilor unionale care aveau peste hotarele lor populație de aceeași naționalitate (carelii, azerii, tadjicii ș.a.), activitatea lui A. Lazarev în această privință nu era tratată ca antisovietică, ci doar ca una exagerată, motiv pentru care a fost retrogradat.

A. Lazarev era o personalitate cunoscută și apreciată de reprezentanții elitelor naționale și din alte foste republici unionale. În această privință, Valeriu Pasat, ambasadorul Republicii Moldova în Federația Rusă (1994–1997), își amintește: „Pentru prima dată l-am văzut în componenta unei delegații, atunci când a venit la Moscova primul președinte al Republicii Moldova Mircea Snegur. Nu-l cunoscusem până atunci personal [pe Lazarev – n.n.], dar am văzut atitudinea reprezentanților din alte țări, din Azerbaidjan, țările baltice. Era una respectoasă” [15]

Trăsăturile pozitive ale profilului de personalitate al academicianului A. Lazarev au fost transmise prin filieră genetică și urmașilor: „Cei din familia Lazarev ne considerăm principali și spunem întotdeauna lucrurilor pe nume” (Olga Lazarev) [3].

AMINTIRI DESPRE RELAȚIILE DIN FAMILIA LAZAREV

Pe soția Ana Lazarev, originară din Dubăsari, a cunoscut-o în anii studenției la Institutul Pedagogic din Tiraspol. Ana Lazarev a activat în calitate de se-

Figura 12. A. Lazarev în Hiroshima, Japonia, 8 iunie 1981.

cretar al organizației de partid a Institutului de Limbă și Literatură al Academiei de Științe a RSS Moldovenești, a fost membră a Colegiului de redacție al revistei *Femeia Moldovei*, redactor la *Enciclopedia Sovietică Moldovenească*. „Au trăit foarte frumos cu mama. Niciodată nu s-au certat, nu vorbea cu tonalitate înaltă. O numea dragăstos: *Anușca, Anușca*” [3].

Academicianul Valeriu Pasat, oaspete la domiciliul familiei Lazarev, își amintește: „Soția academicianului Artiom Lazarev, deși era din regiunea stângă a Nistrului, vorbea într-o frumoasă limbă română, nici jurnaliștii noștri la televiziune nu vorbesc atât de literar. Era o gospodină desăvârșită.” [15].

În calitate de om de stat, A. Lazarev selecta tineri talentați pe care îi orienta să facă studii la Moscova (Gajiu, Loteanu ș.a.). Toți aceștia erau oaspeți dragi ai familiei Lazarev. Mezina familiei își amintește: „Mama avea grijă să-i hrănească pe acești studenți. Îmi amintesc că, odată, nu s-a pregătit reușit o coptură, iar Emil Loteanu a spus: *Ana Simionovna, când veți mai face o coptură nereușită, să ne mai chemați pe noi!* În copilărie, îmi amintesc, casa era plină de oameni. Aveau mulți musafiri. Părinții erau foarte ospitalieri” [3].

A. Lazarev își educa copiii în spiritul unei comunități sociale. „Era modest în toate, domiciliul nostru, să zicem al unui ministru, nu se deosebea cu nimic de al multor cetățeni sovietici. Aveam de toate, însă ca să le obțin trebuia să le merit. Tata îi ajuta pe toți, fără a miza de beneficii. Îmi amintesc că odată un președinte de colhoz a adus o ladă de mere, alte bunătăți. Tata când a văzut toate acestea a reacționat prompt: *imediat ie-le de aici!* Omul insista: *Artiom Marcovici, dați-i ficei. Nu, duceți-le la casa de copii.* Nici nu i-a permis să le aducă în casă. Categoriec nu-i permitea mamei să utilizeze mașina de serviciu” [3].

Alte valori transmise copiilor au fost empatia și echitatea: „A fost un tată excelent. Nu știu dacă cineva din anturajul meu a avut o astfel de fericire în viață, ca să aibă un tată atât de atent. Am avut o copilărie fericită. Era ministru, eu eram mică, locuiam pe str. M. Go-

rki, nr. 22, unde actualmente se află Teatrul de Operă și Balet „Maria Bieșu”, unde era Școala Medie Rusă nr. 56 (actualmente Liceul Teoretic „Spiru Haret”), noi trăiam peste drum, aveam o vilă mare. Dimineața venea mașina ca să-l ia la serviciu. Eu insistam ca să-mi îndeplinească coșitele. Acest lucru nu-i permiteam să-l facă mama. Tata era mai atent. Niciodată nu-mi refuza nimic. Aveam un șofer excelent. Nenea Vanea. Era rom. Mulți ani a fost șoferul tatei. Nu a fost nicio o situație ca el să stea în coridor. Întotdeauna lua dejunul cu familia noastră. Tata îl invita în mod insistent: *Vanea, hai treci aici! Am mâncat, Artiom Marcovici. Insist ca să treci și să stai cu noi la masă.* Nu făcea diferență între oameni, pe toți îi trata cu egalitate. Nu că tu ești șofer, iar eu – om de stat” [3].

La insistența familiei, A. Lazarev, la vârsta de 50 de ani, s-a lăsat de fumat. A scris memorii, identificate postum, și care se păstrează în arhiva privată a fiicei Olga Lazarev.

Fiica cea mai mare – Ludmila (1939–2012) – a activat în calitate de regizor de cinema la Leningrad (Sankt Petersburg). Este înmormântată alături de părinții la Cimitirul Central Ortodox din Chișinău. Fiica mai mică – Olga (născută în 1954) – a studiat la Facultatea de Istorie a Universității de Stat din Moscova, însă nu a activat în domeniu. A lucrat la „Moldova-Film”. Actualmente locuiește la Chișinău. Are un fiu – Artiom Lazarev. Toți cei patru nepoți poartă numele de familie Lazarev.

FONDUL DE ARHIVĂ ȘI BIBLIOTECA PERSONALĂ

Fondul personal (nr. 39) al academicianului Artiom M. Lazarev din cadrul fostei Arhive Științifice Centrale a Academiei de Științe a Moldovei (actualmente Secția Arhivă, Restaurare și Patologie a Documentelor, aflată în subordinea Bibliotecii Științifice [Institut] „Andrei Lupan” din cadrul Universității de Stat din Moldova) a fost creat la 27 iunie 1989 de către arhivistul R. Forș.

Fondul conține un inventar divizat în două secțiuni:

a) lucrări științifice;

b) documente și materiale biografice, alcătuit din 221 de dosare. Documentele, inclusiv diverse diapozitive, se referă la anii 1937–1989 [38, pp. 348–364].

La baza elaborării studiului de față se află acest fond arhivistic, precum și memoriile contemporanilor, inclusiv ale unuia dintre coautorii studiului (D.D.), care au lucrat alături de A. Lazarev pe parcursul mai multor ani.

Artiom M. Lazarev, pasionat de lectură, deținea o bibliotecă impresionantă. Biroul de la domiciliul său,

Figura 12. Cărți din biblioteca privată și portretul acad. A. Lazarev în Sala de lectură a AȘM.

Foto: Liliana Condarticova, 2022.

situat pe bd. Ștefan cel Mare și Sfânt, nr. 6, era plin de cărți. În anul 2022, Olga Lazarev, fiica academicianului Artiom Lazarev, a donat biblioteca personală a părintelui ei Academiei de Științe a Moldovei. Cărțile au fost depozitate în Sala de lectură a AȘM și au devenit parte integrantă a patrimoniului academic.

Inventarul de carte include zeci de volume din domeniul istoriei, culturii și artei (inclusiv de artă universală și românească), lucrări enciclopedice și lexicografice, literatură de popularizare a științei etc. Unele cărți sunt însoțite de dedicațiile autorilor [39]. O parte dintre volumele bibliotecii personale a academicianului Artiom Lazarev au fost donate unor cercetători interesați.

PREMII, DISTINCȚII, DIPLOME

Academicianul Artiom Lazarev a deținut mai multe distincții. Pentru participarea sa la cel de-Al Doilea Război Mondial, a fost decorat cu trei ordine și patru medalii, inclusiv ordinele „Marele Război pentru Apărarea Patriei”, clasa a II-a (1942) și „Steaua Roșie” (1944). De asemenea, i-au fost conferite ordinele: „V.I. Lenin” (1949, 1971), „Insigna de Onoare” (1958), „Prietenia Popoarelor” (1974). A fost laureat al Premiului de Stat al RSSM în domeniul Științei și Tehnicii (octombrie 1972), pentru lucrarea în două volume *Istoria RSS Moldovenești*. Prin Decretul Sovietului Suprem al RSS Moldovenești din 19 octombrie 1967, i s-a conferit titlul de „Lucrător Emerit al Culturii din RSS Moldovenească” [2, f. 14]. A fost distins cu Diploma Academiei de Științe a RSS Moldovenești (1984). În perioada de după proclamarea independenței Republicii Moldova i s-a decernat „Ordinul Republicii” (1994).

BIBLIOGRAFIE

1. Fondul foto al Arhivei Științifice Centrale a Academiei de Științe a Moldovei (infra: AȘCAȘM).
2. AȘCAȘM. F. 1, inv. 3, d. 8339, ff. 3, 49-50.
3. Interviu realizat de I.V. Xenofontov cu Olga Lazarev, fiica academicianului Artiom Lazarev, la 16 februarie 2025 (arhiva personală).
4. Mărturie oferită lui I.V. Xenofontov de Ludmila Grosul, fiica academicianului Iachim Grosul, la 2 ianuarie 2025 (arhiva personală).
5. AȘCAȘM. F. 39 (Fondul personal al academicianului A.L. Lazarev).
6. Membrii Academiei de Științe a Moldovei: Dicționar (1961–2006) / Acad. de Șt. a Moldovei, Chișinău: Știința, 2006. 432 p.
7. Cemortan, L. O figură notorie a vieții noastre culturale: A.M. Lazarev (1914–1999) văzut în contextul timpului. În: Membru corespondent Leonid Cemortan. Biobibliografie/ed.: C. Manolache; resp. ed.: I.V. Xenofontov; bibliogr.: Parascovia Calieva. Chișinău: Biblioteca Științifică (Institut) „Andrei Lupan”, 2017, 206-243.
8. Istoria Universității de Stat din Moldova în documente și materiale. Vol. I / I. Eremia (coord.). Chișinău: CEP USM, 2018, 253 doc. 569 p.
9. Rotaru, Liliana (ed.). Sinuozitățile învățământului superior din RSSM în perioada stalinismului târziu (1947-1953). Studiu și documente / cons. șt.: I. Eremia. Chișinău: Lexon-Prim, 2023, 295 doc. 1074 p.
10. Lazarev, A.M. Narodnoe obrazovanie v Moldavskoy SSR za 25 let. În: Dvadsat' pyat' let MSSR. Kishinev, 1949, 115-131.
11. Lazarev, A.M. Narodnoe obrazovanie v Moldavskoy SSR. În: Ocherki istorii pedagogiki, Moskva, 1952, 24-30.
12. Lazarev, A.M. Vyshee i srednee spetsial'noe obrazovanie i nauka. În: God 1940 – prodolzhenie sotsialisticheskoy revolyutsii v Bessarabii. Kishinev, 1985, 288-294.
13. Ursu, Valentina. Politica culturală în RSS Moldovenească 1944–1956. Chișinău: Pontos, 2013. 287 p.
14. Drachenberg, C. Amintiri despre activitatea la Soroca a profesorului maestru Maria Bulat. În: Orizonturi medievale și moderne în istoria românilor: (economie, societate, politică, cultură, istoria științei): în onoarea profesorului Demir Dragnev /Ed. și red. șt.: C. Manolache ; coord.: S. Bacalov, I.V. Xenofontov. Chișinău: Biblioteca Științifică Centrală „A. Lupan” (Institut), 2016, 809-813.
15. Interviu realizat de I.V. Xenofontov cu academicianul Valeriu Pasat, la 11 februarie 2025 (arhiva personală).
16. Rusnac, Gh.; Cozma, V. Rectorii Universității de Stat din Moldova (1946–1993). Chișinău: CEP, 2005. 309 p.
17. Xenofontov, I.V., Prisac, Lidia. Profesorul Vladimir Potlog (1927–2022): Povestea vieții. Studiu de istorie orală / red. șt.: Liliana Rotaru. Chișinău: Lexon-Prim, 2022. 227 p.
18. Grosul, Ya. Bol'shoy put'. În: Sovetskaya Moldaviya, 1974, 30 oktyabrya.
19. Agenția Națională a Arhivelor (infra: ANA), F. 3186, inv. 1, d. 1290, f. 5.
20. ANA, F. 3186, inv. 1, d. 1289, f. 9.
21. Mokhov, N. Istorik-kommunist: K 60-letiyu A. M. Lazareva. În: Kodry, nr. 10, 1974, 146-148.
22. AȘCAȘM, F. 1, inv. 1, d. 52, f. 1.
23. Testemitsanu, N.A.; Zor'kin, A.A.; Popushoy, E.P.; Etsko, K.P.; Yoksa, V.A. Kishinevskiy Gosudarstvennyy Meditsinskiy Institut /Pod redaktsiey akad. Lazareva A.M.). Kishinev: Shtiintsa, 1984, 320 s.
24. ANA. F. A-51, inv. 8, d. 398, f. 100.
25. ANA. F. A-51, inv. 9, d. 103, f. 11.
26. ANA. F. A-51, inv. 10, d. 48, f. 41.
27. ANA. F. A-51, inv. 12, d. 321, f. 1.
28. ANA. F. A-51, inv. 10, d. 279, f. 160.
29. ANA. F. P-2848, inv. 2, d. 242, ff. 7-8.
30. AC a AȘM, F. 1, inv.1/2, d. 23, ff. 99-100.
31. Lazarev, A. Ya – moldavanin, Tiraspol', Izdatel'stvo Tiraspol'skogo universiteta im Tarasa G. Shevchenko, 1995.
32. AȘCAȘM. F. 1, inv. 3, d. 8339, f. 29.
33. Constantin, I. Istoriografia exilului românesc despre Basarabia. În: Revista de istorie a Moldovei, nr. 1(93), 2013, 104-109.
34. Lazarev, A. Să eliminăm „spațiile albe” din istoria Moldovei. În: Orizontul, nr. 6, 1988, 80-83.
35. Artiom Lazarev. Bibliografie /alc.: Victoria Mustață. Chișinău, 1996. 63 p.
36. Malcoci, Iulia; Xenofontov, I.V. Academicianul Aleksandr Jucenko (1935–2013). Parcurs ideologic și profesional. În: Acta Terrae Fogarasiensis. Făgăraș: Negru Vodă, VII, 2018, 412-418.
37. Pasat, V.I. Trudnye stranitsy istorii Moldovy. 1940-1950-e gg. Moskva: Terra-Terra, 1994. 801 s.
38. Prisac, Lidia; Xenofontov, I.V.; Salagor, Iu. Fondul de arhivă personal al academicianului A.M. Lazarev (1914–1999). În: Perspectivele și Problemele Integrării în Spațiul European al Cercetării și Educației. Vol. XI, Partea 2. Cahul: Tipografia „CentroGrafic” SRL, 2024, 348-364.
39. Condraticova, Liliana. Sala de lectură a Academiei de Științe a Moldovei a primit noi donații de carte, [online] <https://asm.md/sala-de-lectura-academiei-de-stiinte-moldovei-primit-noi-donatii-de-carte> (consultat: 12.03.2025).